

Sayalı Sadıqova
filologiya elmləri doktoru, professor

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəlalə Ana Hümətlinin "Şuşa torpağında doğulan dilçi alim Yusif Vəzir Çəmənəminli" (Bakı, "Zərdabi nəşr", 2022, 344 səh.) adlı kitabı nəşr olunmuşdur. Kitab Yusif Vəzir Çəmənəminlinin anadan olmasının 135 illiyi və 2020-ci il - "Şuşa ili" haqqında hətərlənmişdir. Azərbaycanın görkəmli ziyalı, ictimai siyasi xadimi Yusif Vəzir Çəmənəminlinin Azərbaycan bədii dilinin inkişafı ilə yanaşı dilçilik problemləri ilə bağlı bir sıra əsərləri əlyazma şəklində mövcud olsa da, indiyə qədər nəşr edilməmişdir. İlk dəfə Şəlalə Ana Hümətli tərəfindən Yusif Vəzir Çəmənəminlinin dilçilik görüşlərini, lüğətçilik fəaliyyətini əks etdirən əlyazmaları üzə çıxarılmışdır. Nəşr olunan kitab Yusif Vəzir Çəmənəminlinin 15 əsəri - 10 məqalə, 1 felyeton və "Qoşa sözlər", "Terminoloji lüğət", "Rusca-azərbaycanca sözlük", "Rusca-türkce cıb lüğəti" əlyazmaları daxil edilmişdir.

Ön sözdə Şuşada doğulan böyük türk oğlu Yusif Vəzir Çəmənəminlinin ana dilimizlə bağlı zəngin ədəbi və elmi yaradıcılığı işıqlandırılmışdır. "Həyatının 20 ili" adlı memuarında ədibin doğma şəhəri, onun təbiəti, mədəni həyatı, Qarabağ haqqında məşhur bəylikləri verilir. Bu dövərli memuarda Şuşa şəhərinin hər nöqtəsinin bir tarix olduğunu yazan Yusif Vəzir doğma şəhəri barədə uşaqlıq və gənclik xatirələrini qeyd etməklə yanaşı tarixi hadisələrə, ictimai-siyasi mühitə münasibətinin bildirmişdir. Müəllif şəhərin hər nöqtəsini bir tarixə bənzədirək İbrahim xan kahası, Məlik Şah nəzər kahası, Cıdır düzü, Topxana, divanxana haqqında məlumat verərək Şuşa haqqında yazır ki, onun tarixi çox qədim deyildir: iki əsr əvvəl Pənəh xan Cavanşir və otuz iki adlı elləri ilə bu yerə gəlib, şəhər salır, ətrafına qala tikdirib oturur. Adı Pənəhabad, ya Şuşa qalasıdır. Yeni xanlıq, Qarabağ xanlığı meydana çıxır. Araz çayına qədər hökmü yeriyən bu xanlıq bütün İran şahları hücumuna baxmayaraq, çar istilasına qədər müstəqil olaraq yaşayır..."

Xalqı maariflə, mədəniyyətə səsələyən Yusif Vəzir Çəmənəminlinin qələmə aldığı "Azərbaycan muxtariyyəti", "Litva tatarlar tarixi", "Biz kimik və istədiyimiz nədir?", "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" məqalələri azərbaycanşünas alimin ictimai-siyasi təfəkkürünün dərinliyindən xəbər verir. Görkəmli ədib silsilə məqalələrində azərbaycanşünas bir alim kimi ədəbiyyatımıza, milli mədəniyyətimizə xidmət etmiş, müxtəlif xalqların mədəniyyəti ilə xalqımızın mənəvi sərəvətini müqayisələr apararaq tariximizin, folklorumuzun qaynaqları ilə əlaqədar mühüm nəticələr əldə etmişdir. Müəllif ön sözdə ədibin milli ruhunun böyüklüyü, ictimai-siyasi fəaliyyətini özündə əks etdirən zəngin elmi, ədəbi irsi haqqında geniş məlumat vermişdir. Xüsusilə, ana dilimizin saflığı uğrunda, eləcə də ədəbi dilin problemləri ilə bağlı ədibin fikirləri təhlil edilmişdir. Ana dilinin saflığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparın, sadə və aydın dildə yazın Yusif Vəzir Çəmənəminli ana dilinin inkişaf et-

dirilməsi üçün yazırdı ki, "Azərbaycan türklərinin tarixini sadə bir dildə nəşr etməlidir ki, camaat özünün türk olduğunu bilsin, keçmişini öyrənsin və milli vəzifələrini düşünüb gələcək üçün çarələr arasın". "Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri" adlı məqaləsində, ziyalılarımız ilə millətimiz arasındakı soyuq münasibəti və onu törədən səbəbləri aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Yusif Vəzir ana dilini öyrənməyə meyl göstərənlerin az olmadığını, lakin "dolaşq bir hürufata malik", alınmalarla dolu, qəliz bir dildə yazılan kitablarla rastlaşdıqda onların da həvəsdən

ariflər yetirməyimizə baxmayaraq, tərzi-həyatımıza, adət və ayinlərimizə bir xeyli türklüyə yabançı əməllərin qarışub möhkəm mövqələr məşğul etməsi"ndən narahat olan ədib, köhnə məktəblərdə fars dilində təhsil alan uşaqların məktəbi qurtardıqdan sonra da "özlərilə həmişə bir farslıq daşdıqlarını", fars dilində yazıb, fars ədiblərini təqlid etdiklərini yazaraq onları ana dilinə sevgiyə səsleyir. Məqalədə Yusif Vəzir problemləri sadəcə sadalamaqla kifayətlənmir, cəmiyyətin bütün sahələrində dərin iz qoyan farsların Firdovsi, Sədi və Hafiz kimi dahilərini Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmək lazımdır ki, daha onları fars dilində oxumağa ehtiyac olmasın. Bu ədəbiyyatların tərcüməsinin müsbət əhəmiyyətini, yad təsirlərdən - "əcəmilik möhürü"ndən xilas olmağın

lətməkdən" uzaqlaşmağa çağıraraq yazır ki, məhz "öylə yazıblar, yazırlar, biz də onlara baxırıq yazırıq" demək xahişindədirlər. Bir çoxları "türk dilini birləşdirmək" istiyorlar. Buna görə də osmanlı dilini ümumi bir dil sayırlar. Və bu dildə kitablar, qəzetlər və jurnallar yazıb Azərbaycan türklərinə verirlər. Halbuki bunların özlərinə məxsus gözəl, asan və möhkəm dilləri var.

Dil öz kökü üstə bitər, qol-qanad açarsa o inkişaf edər, bunun üçün qələm sahiblərini el ədəbiyyatını öyrənməyə səsleyir. Müəllif fikrincə, el ədəbiyyatını öyrənmək sadə dildə yazmaq, nəinki qəzet və jurnalları osmanlı dili ilə doludurmaq yol göstərmək olmayıb, onu yoldan çıxarmaq deməkdir. Y. V. Çəmənəminlinin ana dilinin saflığı, əlifba məsələsi, ədəbi dil problemi kimi mövzularda ya-

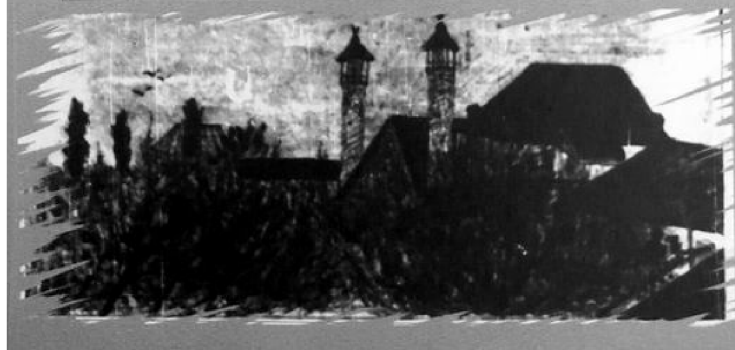
mövqedə dayanmışdır. Ədib ana dilinin saflığı, əlifba məsələsi, ədəbi dil problemi kimi mövzularda yazaraq dilçilik görüşlərini ortaya qoymuşdur. "Həftə söhbəti" adlı felyetonunda qəzet və jurnalların, bədii əsərlərin dili ilə bağlı etirazlarını bildirir. Millətin ruhu, canı və bəlkə cəmi vücudu hesab olunan ana dilimizlə xalqımızı fəxr etməyə çağırır. Dilimizdə olmayan sözləri ərəb və fars dillərindən alıb, birləşdirməyi tövsiyə edən görkəmli ziyalı əcnəbi sözlərin yerli-yersiz işlətməyi də məsləhət görmür.

"Azərbaycan türkcəsi" məqaləsində ana dilinin şiriniyi, zəngin söz ehtiyatı, geniş işlənmə imkanları verilir. Qafqazda, Şimali İranda, Türküstanda işlənməsini türkçəmizin uğuru hesab edərək yazırdı ki, bu dildə türklərdən başqa ermənilər, rus mühacirləri, kürdlər,

Yusif Vəzir Çəmənəminli əlyazmalarının nəşri

ŞUŞA TORPAĞINDA DOĞULAN DİLÇİ ALİM YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI

düşüklərini ürək ağrısı ilə qələmə almışdır: "Təbiidir ki, mənası düşünlməyən bir kitab oxunduqda nə qədər adamda şöqə de olsa, ol kitab həvəsi öldürür. Yəni bundan qədim bir dilimiz var idi; ol dildə zəngin bir el ədəbiyyatı əmələ gəlib; Molla Pənəh Vaqif gözəl şeirlərini, Mirzə Fətəli Axundov kome-diyalarını bu dildə yazıbdır. Hal-hazırda Firdun bəy Köçərli, Əbdürəhim bəy Haqverdiyev və Nəcəf bəy Vəzirov kimi ədiblərimiz də bu dildə yazmaqdadırlar. Hətta bu yolda mərhum Həsən bəy Məlikov elmi kitablar da yazıb. Bunun ilə belə öz dilimizi atıb osmanlı ləhcəsinə meydan veririk. Halbuki, osmanlıların Azərbaycan türkcəsi kimi sabit bir dilləri yoxdur. İmdi-imdi onlar fars və ərəb kəlmələri ilə mübarizə edib, əsl türk dilinə qayıtmağa meyl göstərirlər". Bununla da ədib Ana dilinin saflığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparmış, fars və ərəb kəlmələri işlətmək ilə fəxr edən, "bilgi satan" müəllifləri tənqid etmişdir.

"Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə" adlı məqaləsində "bir xeyli də mükəmməl təhsil görmüş

zib-yaratmış, bununla da dilçilik görüşlərini ortaya qoymuşdur.

Dilə yüksək qiymət verən ədib yazır ki, "dilsiz bir millət cansız bir bədən kibidir". Qeyd edir ki, dil "həm asan, həm də zərifdir, özündə bir qüvvə var ki, qoşularımızı nüfuzu altında saxlayır". "Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri", "Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə", "Dil məsələsi", "Azərbaycan türkcəsi" məqalələrində ədibin dildə olan münasibəti öz əksini tapmışdır. Xüsusilə, dilin inkişafında əlifbanı yüksək qiymətləndirən ədibin "Hürufat məsələsi" məqaləsində əlifbanın Şərq üçün ən zəruri məsələlərdən biri olması, ölkəmizin və millətimizin inkişafında hərflərin yenidən tərtib edilməsi məsələsinə münasibət bildirmişdir. Yusif Vəzir Çəmənəminli yazır ki, "biza hanki hərflər və səslər lazımdır, yeni əlifbamız 35 səsdən ibarət olmalıdır fikirləri ilə yanaşı latın əlifbasının qəbul edilməsi önə çəkilmişdir". Əlifba məsələsinə təhlil edən ədib yazır ki, "əgər yeni əlifba qəbul olarsa, oxumaq, yazmaq qayət asanlaşar, qələtsiz yazı yazmaq az bir vaxt sərf etmək ilə mümkün olar. Deməli, millət oxur, yazır, müşkülətməz. Xeyir və şəri anlar". 1919-cu ildə Yusif Vəzir yazır ki, latın hürufatını qəbul etmək ilə bir inqilab da yapaq və əmin olaq ki, bir inqilab əvvəlkilərdən parlaq və məhsuldar olacaq.

Bununla da Yusif Vəzir Çəmənəminlinin əlifba, qrafika haqqında, "Çexovun dili", "Ölkəşünaslıq", "Azərbaycan" sözü haqqında fikirləri daha maraqlıdır.

Ədib "Azərbaycan" sözü məqaləsində Azərbaycan sözünün mənasını izah edir. Bütün bu kəlmələrin bir kökdən alınıb başqa-başqa xalqlar tələffüzündə dəyişildiyi aydıdır. Yunanilərin "Antropaten" dedikləri eyni mənənin qədim bir şəklidir. Çünki "azər" kəlməsinin pəhləvidə "adr" və "atur" və zində "atro" kibi qullanması bəllidir. Buna baxmayaraq "Azərbaycan" kəlməsinin mənşəyi haqqında bir çox Avropa alim və müvərrixləri səhv edib və etmədirlər. Ana dilini millətin ruhu hesab edən ədib "ana dilimizin tənəzzülü millətimizin tənəzzülüdür"-deyərək doğma xalqını ana dilini qorumağa çağırırdı. Ədəbi mühitdə tutduğu mövqeyindən, nüfuzundan asılı olmayaraq yad təsirlər altında əcnəbi sözlər işlədən müəlliflərə qarşı sərt

bir çox gürcülər və dağstanlı millətlər də qonuşuyorlar. Rus istibdadı zamanı kəndimiz məhkum bir millət sanıldıqda dilimiz millətlər arasında hakimiyyət qazanıyordu. Təəccüb burasındadır ki, rus mühacirləri bizi ruslaşdırmaq məqsədi ilə göndərdiyi halda kəndiləri türkləşdilər.

Müəllif tərəfindən Azərbaycan dilində ikimənəli söz və cümlələr haqqında yazılan məqalədə frazeoloji birləşmələrin mahiyyəti açıqlanır. Bu məqalə haqqında müəllif yazır: "Yusif Vəzirin tərtib etdiyi bu frazeoloji izahlı lüğətin iki əlyazma nüsxəsi arxivdə mühafizə olunur". İlk dəfə nəşr olunan bu əlyazmada frazeoloji birləşmələr toplanmış və onların izahı verilmişdir. Məsələn, kölgəsində ürkmək-ifrat qorqmaq; cin atına minmək -hiddətlənmək; korluq çəkmək-zillət ilə yaşamaq və s. Bununla da müəllif frazeoloji lüğətin tərtibi prinsipləri müəyyənləşdirmişdir. "Rusca-azərbaycanca sözlük"də rus dilində olan sözlərin qarşılığı verilmişdir. Diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri beynəlmiləl sözlərin Azərbaycan dilində qarşılığı verilmişdir. Məsələn, Adötant - yavər; aqıtaüie -təhririk; astrom-rəsad; atom - zərre; arqument - cəhət; desert-tatlı; derutat-məbus; dialoq-mükəlimə və s. Bəzi terminlərin qarşılığı ərəb əzafələri ilə verilmişdir. Məsələn, meridian - xətti-nifsun-nəhar; metampsixoz - tənəsxüi-ərvah; qipotenuza - vətəri-qaimə; prokuror-məhrayı-ümumi və s.

63 səhifəlik bu əlyazmada həm rus, həm də ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasında olan sözlərdə təkrarlar, ixtisarlar olduğu kimi saxlanılmışdır. Əlyazma ilk dəfə çap olunur. Oxuculara həmin əlyazmaların toplanılıb bir kitab şəklində Şəlalə Ana Hümətli tərəfindən təqdim edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Kitabda Yusif Vəzir Çəmənəminlinin bədii publisistik əsərlərində doğma şəhəri Şuşa haqqında düşüncələri və fikirlərini ifadə edən məqalələr, Azərbaycan dili ilə bağlı ifadələr, fikirlər toplanılıb daxil edilmişdir. Xüsusilə, əlyazma və çap materialları, lüğətlər, əlyazmaların fotofaksimilesi əsərə daxil edilmişdir. Nəşr olunan bu kitab dilçilik problemləri ilə bağlı tədqiqat aparın mütəxəssislər üçün orijinal və sanballı bir mənbə kimi əhəmiyyətli'dir.